

## Kort runhistorik

Ordet *runa* är känt från många germanska språk. Det betecknar en bokstav i det gamla alfabetet som användes av germanska stammar i norra Europa, speciellt av skandinaverna och angelsaxerna. Ordets etymologi är okänd eller åtminstone oklar. Troligen hör det till en grupp ord med onomatopoetiskt ursprung. Till denna grupp hör t.ex. latinets *rumor* 'löst prat, rykte', fornengelskans *runian* och germanskans *raunen* 'viska'. En gammal betydelse av ordet är 'hemlighet, mysterium'.

Det finns omkring 6 000 kända runinskrifter. Kronologiskt är de spridda från första århundradet av vår tideräkning till 1800-talet. De finns i hela det område där germanska stammar och deras efterkommande har bott.

Runorna tillkom någon gång under det första århundradet, troligen med det latinska alfabetet som förebild. Futharken, som runalfabetet kallas, skapades troligen av germanska handelsmän vilka hade livliga förbindelser med romarna eller av germanska krigare som hade anslutit sig till den romerska armén.

Så gott som varenda runa kan härledas ur de romerska kapitälerna, åtminstone vad gäller formen, men deras ljudvärden stämmer inte alltid överens. Den mest iögonenfallande skillnaden mellan det latinska alfabetet och futharken är tecknens ordningsföljd. Runornas ordningsföljd, som har givit namnet *futhark*, finns belagd t.ex. på Kylverstenen på Gotland, men vi vet inte hur den har uppstått. Inskriften på Kylverstenen är en av de äldsta vi känner. Förutom futharken finns på stenen även den otolkade runföljden **sueus** och ett tecken som ser ut som en ↑-runa med ytterligare ett antal bistavar på. Stenen hittades 1903 och den tycks ha utgjort ena sidan av en gravkista som kan dateras till 350–475 e.Kr. Det går dock inte att avgöra om inskriften tillkommit i samband med gravläggningen, i vilket fall den troligen skulle haft magiskt syfte, eller om inskriften redan fanns på stenen när den kom att användas till gravkistan, i vilket fall vi inte kan förstå inskriftens innebörd eller funktion närmare.

Futharken är också indelad i tre grupper, s.k. ätter, var och en ursprungligen bestående av 8 runor. En annan skillnad mot det romerska alfabetet är att varje runa har ett namn och att runan får samma ljudvärde som det ljud som namnet börjar på, en s.k. akrofon princip. Runan Ý t.ex. heter *fehu* 'boskap rikedom' och har ljudvärdet *f*.

Den äldsta futharken, den urgermanska, innehöll 24 runor:

Ý N Þ R < X P H + I S J L Y S ↑ B M M T o M X  
f u þ a r k g w h n i j ï p r s t b e m l g d o

Liksom i alla ursprungliga skriftsystem kunde runorna skrivas antingen från vänster till höger eller från höger till vänster, eller först en rad åt ena hålet och nästa rad åt andra hålet, s.k. bustrofedon 'vändning så som oxar plöjer'. Bistavarnas riktningen och läge hade ingen grafematsk betydelse: runan † kunde lika väl skrivas ‡, Ý kunde skrivas Ł, Þ kunde skrivas ɏ o.s.v.

Den urgermanska futharken användes över hela det germanska området i flera århundraden.

I England och Frisland utvecklades futharken och i de anglosaxiska inskrifterna från 400-talet till 800-talet förekommer det 31 runor:

ᚠ ᚢ ᚦ ᚩ ᚪ ᚭ ᚮ ᚯ ᚱ ᚲ ᚴ ᚶ ᚷ ᚸ ᚹ ᚺ ᚻ ᚼ ᚽ ᚿ ᚾ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ

f u þ o r c g w h n i j ī p x s t b e m l y d œ a æ y ē a g k k ī o q st

Här har några runor ändrat ljudvärde och ett antal nya har tillkommit på grund av ljudutvecklingen i fornengelskan.

I de skandinaviska länderna utvecklades futharken på ett annat sätt och på 800-talet framträder den vikingatida futharken som bara hade 16 runor:

ᚠ ᚢ ᚦ ᚩ ᚪ ᚭ ᚮ ᚯ ᚱ ᚲ ᚴ ᚶ ᚻ ᚻ ᚻ

f u þ o r k h n i a s t b m l r

Ett stort antal nya ljud hade tillkommit i språket vilket gjorde att den gamla futharken inte längre var användbar som skriftsystem. Men i stället för att göra nya tecken, som i den anglosaxiska och friskiska futharken, reducerades antalet runor. Det gjordes dock på ett mycket genomtänkt sätt. Det blev nu lättare att skriva med runor eftersom man inte längre behövde skilja mellan tonande och tonlösa konsonanter, som t.ex. *d* och *t*, *b* och *p*. Och vokalrunorna kundestå för flera olika ljud, t.ex. kunde *ᚦ* stå för *u*, *o*, *y* och *ø*. Men det nya systemet gjorde det lite svårare att läsa runor. Så småningom uppstod ett behov av att kunna specificera det avsedda ljudvärdet lite noggrannare och därför utvecklades ett system med diakritiska tecken i form av en punkt, en s.k. stingning, som kunde sättas på vissa runor. Under vikingatiden var det bara tre av runorna som kunde stingas, nämligen *ᛁ*, *ᚦ* och *ᚢ* till *†*, *ᚦ* och *ᚢ*. Stingningen visade att det ljudvärde som avsågs inte var det som var vanligast för runan, d.v.s. att *†* inte betydde *i* utan *e* eller *œ*, *ᚦ* betydde inte *u* eller *o* utan *y* eller *ø* och *ᚢ* betydde inte *k* utan *g* eller *ȝ* (ett friktivt *g*-ljud). De stungna runorna räknades inte som självständiga runor och förekommer aldrig i futhark-inskrifter. Bistavarnas riktning och läge var inte längre fria: det är skillnad mellan *†* och *‡*, *ᚢ* och *ᚦ*.

Den akrofona principen ledde till att vissa runor ändrade ljudvärde. Runan *ᚩ* utvecklades ur *ᚠ*-runan. Formen skiljer lite men ljudvärdet har ändrats mer, nämligen från *a* till *o*, vilket beror på ljudutvecklingar i språket. Namnet på runan *ᚩ* var *ansur*. Detta ord utvecklades till *äss* och sedan till *oss*, och eftersom runans ljudvärde var beroende av dess namn fick *ᚩ*-runan ljudvärdet *o*. Den nya runan för *a*, *†*, utvecklades ur *jara*-runan, *ᛄ*. Det initiala *j*:et försvann och namnet uttalades i stället *ar* och ljudvärdet blev följaktligen *a*.

Under vikingatiden fanns det tre parallella former av futharken: långkvistformen, kortkvistformen och den stavlösa formen. Långkvistformen visades här ovan.

I kortkvistformen är bistavarna i många fall avkortade och finns för det mesta endast på huvudstavens ena sida:

ᚠ ᚢ ᚦ ᚩ ᚪ ᚭ ᚮ ᚯ ᚱ ᚲ ᚴ ᚶ ᚻ ᚻ ᚻ ᚻ

f u þ o r k h n i a s t b m l r

De stavlösa runorna var en variant som troligen mest användes för att rista meddelanden på trä, men de förekommer också i några steninskrifter. I dessa runor finns inga huvudstavar utan det är bara bistavarnas distinktiva drag som utnyttjas:

Í Þ Æ ᚅ ᚁ ᚃ ᚄ ᚅ ᚇ ᚈ ᚉ ᚊ ᚋ ᚌ  
f u þ o r k h n i a s t b m l r

Runor slutade inte användas när vikingatiden tog slut. Tvärt om så användes de ännu mer under medeltiden. Vanligt folk fortsatte att skriva med runor medan det latinska alfabetet endast användes av prästerna och de lärda. En präst var tvungen att även behärska runor för att kunna kommunicera med sina församlingsmedlemmar. Futharken påverkades nu av det latinska alfabetet och nya runor tillkom för att det skulle bli full överensstämmelse med de latinska bokstäverna. Detta åstadkoms genom att fler runor försågs med stingning och genom att man använde både kortkvist- och långkvistvarianter för olika ljudvärden, så skrevs t.ex. *a* med kortkvistrunan ȝ och *æ* med långkvistrunan ȝ. Det finns många varianter av de medeltida runorna men man kan kanske ställa upp följande runalfabet:

ȝ þ ȝ ȝ ȝ ȝ ȝ ȝ ȝ ȝ ȝ ȝ ȝ  
a b c c d ð e f g h i k l m n o p q r s s t þ u v w x y z z æ ø

Runorna användes hela medeltiden igenom. I Dalarna utvecklades runalfabetet vidare och användes ända in på 1800-talet.

Runor kunde skrivas som ligaturer, t.ex. kunde ȝ och ȝ kombineras till ȝ, ȝ och ȝ till ȝ. Bindrunor användes främst i de urgermanska och medeltida inskrifterna men de förekommer då och då även i de vikingatida.

Användningen av och formen på skiljetecknen varierar en hel del. I de äldsta inskrifterna saknas ofta skiljetecken och det finns inte heller något mellanrum mellan orden. Under vikingatiden är skiljetecken vanligt förekommande. Oftast används de mellan ord men de kan också användas i sammansättningar, t.ex. \*þrýð:ȝr̄t̄l̄t̄ Holmsteinn, eller mellan grupper av ord, ȝl̄þl̄t̄n̄·l̄n̄r̄t̄t̄n̄·þn̄r̄ȳn̄ Sibbi ok Jórunn ok Porgunn. I de äldsta inskrifterna består skiljetecknen ofta av många punkter som : och ;. Under vikingatiden är de vanligaste varianterna , :, ×, × och . Under medeltiden återkommer varianterna med många punkter.

Runornas form varierar kraftigt. Man kan tydligt se olika "handstilar" i inskrifterna, speciellt ȝ-runan och þ-runan är ofta mycket individuellt utformade. Men det kan även finnas stora skillnader hos en och samme ristare.